

318
E
29

Künstbüchlin gerecht- ten gründlichen gebrauchs aller kunstbaren Werckleut.

Erzarbeit / in vn̄ außserhalb feurs / auß Alchimistischem
vnd natürlichem grund / nemlich /
Härten / Weychen.
Schmelzen / Schaiden.
Abtreiben / Probiern.
Löten / Erzen.
Von } Abformen / Abgießene.
Jede farben zubereiten / erhalten /
bessern vnd widerbringen / als zum
Malen / Schreyben.
Illuminieren / Vergulden.
Stecken / Edelgestaine.

Alles Inhalt zu end beygelegten Registerlins.

M. D. XXXV.

Het *Kunstbuechlin* van 1535: een verzameling recepten voor de kunstambachten

• GEERT-JAN KOOT •

Afb. 1
Titelblad met gravure
van *Kunstbuechlin /
gerechten gründtlichen
gebrauchs aller kunst-
baren Werckleüt*,
uitgegeven door
HEINRICH STEINER
in Augsburg op
16 juni 1535.
Bibliotheek Rijks-
museum, Amsterdam.

Tijdens zijn bezoek aan de Salon d'Estampes en de Salon du Livre Ancien in het Grand Palais te Parijs op 28 april 2007 ontdekte conservator prentkunst van het Rijksmuseum Huigen Leeftlang een interessant receptenboekje. Het viel niet op vanwege de omvang, slechts 37 pagina's, maar door de aanprijzing door antiquariaat Bruce McKittrick Rare Books als *the Daddy of them all* en de stevige vraagprijs. Voor de bibliothecaris van het Rijksmuseum is het verheugend dat veel conservatoren boekenliefhebbers zijn die tijdens reizen voortdurend speuren naar boeken op hun vakgebied en vervolgens na terugkeer hun bevindingen met hem delen.

In het onderhavige geval was dit ook zo en bovendien was snelle actie vereist. Het boekje bleek de vroegste gedrukte verzameling recepten op het gebied van verfbereiding, textielreiniging en metaalbewerking in de Duitse taal te zijn. Uit het uitgebreide informatieblad van het antiquariaat bleek dat het niet om een verborgen schat ging. Bruce McKittrick had ontdekt dat er nog twee andere complete exemplaren bekend zijn: in de Bayerische Staatsbibliothek te München en in de British Library Patent Office te Londen. Overigens had de vorige eigenaar kosten noch moeite gespaard om door een bekende boekbandont-

werper een hoogwaardige leren band in 'period style' te laten vervaardigen.

Receptuurboeken en kunstenaars-handleidingen behoren tot de kerngebieden van de collectie van de Rijksmuseum Research Library. Deze boeken behandelen de bereiding en toepassing van verf en vernis alsmede technieken voor de bewerking en behandeling van objecten van kunstnijverheid. Voor het onderzoek naar restauratiemogelijkheden en voor de kennis over de datering van kunstwerken en objecten zijn deze boeken van grote betekenis. Voorafgaand aan een restauratie is het immers noodzakelijk zoveel mogelijk te weten te komen over de gebruikte materialen en technieken, en met name de chemische samenstelling van verf en vernis. Hoewel receptuurboeken en technische handleidingen in grote oplagen en veelal in meerdere edities en vertalingen zijn gedrukt, blijken ze inmiddels toch uiterst zeldzaam. Ze werden meestal intensief en langdurig gebruikt in werkplaatsen en ateliers en waren daardoor onderhevig aan slijtage. Door hun zeldzaamheid en de huidige belangstelling zijn deze boeken nu heel kostbaar. Particulieren maar ook bibliotheken, zoals de Thomas J. Watson Library van het Metropolitan Museum of Art in New York en de Getty Research Library in Los Angeles, ver-

zamelen actief op dit gebied. Door deze concurrentie kon het Rijksmuseum minder vaak de middelen inzetten om uitzonderlijke stukken te verwerven. Het instellen van een Rijksmuseumfonds heeft aan deze ongewenste situatie een einde gemaakt. Het Receptuurboeken Fonds, in 2005 opgericht met de doelstelling een financiële bijdrage te leveren voor de aankoop van receptuurboeken en handleidingen voor kunstenaars, maakt dergelijke verwervingen nu wel mogelijk.¹ Vanwege het in 2007 ingestelde Van der Vossen-Delbrück Fonds kon niet alleen het scala worden verbreed van strikt kunsttechnologische naar kunsttheoretische tekstbronnen, maar werd het besteedbare vermogen bovendien vergroot met een factor drie. Vanwege de hoogte van de vraagprijs is besloten om de aankoop van het *Kunstbuechlin* evenredig uit beide fondsen te bekostigen.

Beschrijving van het boek

Het *Kunstbuechlin* | *gerechten gründlichen gebrauchs aller kunstbaren Werckleüt. Ertzarbeit ... auß ... Härten* | *Weychen. Schmelzen* | *Schaiden* | *Abtreyben* | *Probiern. Löten* | *Etzen. Abformen* | *Abgiessen [et]c. Jede farben zü beraiten .. als zum Malen* | *Schreyben. Illuminiern* | *Vergulden* | *Stocken* | *Edelgestain [et]c.* werd voor het eerst uitgegeven door Heinrich Steiner in Augsburg op 16 juni 1535. Het boek is 20 cm. hoog bij 15 cm. breed en telt 37 genummerde pagina's. Het titelblad toont een houtdruk met een verzameling schilderswasten, gereedschappen voor houtbewerking – een vijl, een schaaf, een hamer en spijkers –, een vuurkorf, tangen en meetinstrumenten (afb. 1). De moderne band is in 2005 vervaardigd uit wit varkensleer op kartonnen platten door de Britse boekbandontwerper, restaurator en boekbinder Trevor Lloyd uit Ludlow, Shropshire (Engeland). De decoratie in retrospectieve stijl bestaat uit portretmedaillon- en bladmotieven in blindstempeling met gebruikmaking van rolstempels.

Het boek bevat 315 recepten verdeeld over drie delen en bestemd voor verschillende soorten gebruikers. Achterin is een register opgenomen waarin de recepten zijn gegroepeerd. *Von Stahel und Eysen* gaat in op het harden, etsen en verven van ijzer en staal voor metaalbewerkers, wapensmeden en prentmakers. De instructies op het gebied van het harden van staal, vergulden en verzilveren, vertinnen en etsen van diverse metalen zijn tamelijk gecompliceerd. De uitvoerigheid van deze technieken is te verklaren uit het feit dat Augsburg, de plaats van uitgave, een belangrijk centrum van metaalverwerkende ambachten was. Bovendien waren sommige technieken, zoals het etsen van metaal, nog maar kort bekend. Terwijl deze passage zich op de geschoolde en ervaren ambachtsman richtte, was de paragraaf over textiel juist vooral bedoeld voor toepassing in het dagelijkse leven. *Allerlei Mackel und Flecken* gaat over het verwijderen van vlekken en het verven van weefsels door huisvrouwen en grijpt terug op een gedrukte tekst met dezelfde titel uit 1532.² Het belang van recepten voor het verwijderen van vlekken was in de 16de eeuw niet gering. Men was immers gewoon om kleding veel langer achtereen te dragen. Bovendien vervaagden de kleuren door het grove reinigingsproces en het gebrek aan kleurechte verfsoorten. Derhalve sluit de passage over het herstellen van verbleekte kleuren deze verhandelingen af. Overigens komt naast het verven van andere materialen ook het kleuren van vogelveren aan bod.

Artliche Künste handelt over het vervaardigen van pigmenten voor kunstenaars en inkten voor schrijvers. Veel hierin opgenomen recepten zijn bekend en schrijven gebruikelijke grondstoffen als galnoten, vitriool en gommen voor. De uiteenzettingen voor schilders, miniatuurschilders en schrijvers behandelen zowel plantaardige als minerale verfsoorten voor gebruik op

papier en perkament. Voor beide materialen werden verschillende bindmiddelen gebruikt: gom of eiwit voor papier en bier voor perkament. Niet alleen schildersverven en pigmenten, ook technieken om de verfsoorten toe te passen op materialen als garen, linnen, veren, hoorn en been komen aan bod. Voor diplomaten en geliefden worden drie methoden voor het maken van onzichtbare inkt uit de doeken gedaan.

Hoewel het enkele keren in wetenschappelijke literatuur is vermeld, is tot een aantal jaren geleden weinig onderzoek naar dit *Kunstbuechlin* gedaan. In 2002 veranderde dit toen Ernst Striebel zijn onderzoek hiernaar publiceerde in het tijdschrift voor restauratie- en conserveringsonderzoek *Restauuro*.³ Striebel gaat in op de historische context van het boek en geeft zijn ervaringen weer met het toepassen van enkele recepten voor het vervaardigen van verf en het kleuren van hout, been en hoorn. Bij het toepassen van de kleuren op deze materialen komen tevens de verschillen in duurzaamheid van de pigmenten aan het licht. Zo heeft kopergroen een veel hogere resistentie tegen verbleking, waardoor het groen in de loop der tijd de andere kleuren kan gaan overheersen. Striebel komt zo tot belangwekkende nieuwe inzichten in het oorspronkelijke kleurenpalet van voorwerpen van kunstnijverheid uit de eerste helft van de 16de eeuw. Bovendien heeft hij voor een deel van de recepten de bronnen weten te achterhalen. Veel recepten grepen indirect terug op handschriften uit de 14de en de 15de eeuw, zogenaamde verzamelhandschriften met vertalingen en bewerkingen van fragmenten uit oudere geschriften. Deze handschriften werden samengesteld in kloosters waar eeuwenlang recepten werden ontwikkeld en verbeterd. Enkele door het boek verspreide recepten zijn afkomstig uit tractaten van Heraclius en Theophilus.⁴ Het is echter niet dui-

delijk welke bronnen werden gebruikt. Wel is het merendeel van de recepten uit de eerste zeventien bladzijden van het *Kunstbuechlin* te herleiden tot twee gedrukte teksten met kunsttechnologische en alchemistische inhoud, *Rechter Gebrauch d'Alchimei* en *Drey schoner künstreicher buechlein*, die een grote populariteit kenden, zoals blijkt uit de veertien edities die tussen 1531 en 1535 in zes steden verschenen.⁵ Drie recepten zijn woord voor woord overgenomen uit een verzameling van recepten-handschriften afkomstig uit Kloster Tegernsee waarvan de laatste aanvullingen uit 1512 dateren.⁶

Invloed

Om een beter inzicht te krijgen in de toegepaste technieken is het van belang om de invloed en het werkingsgebied van het *Kunstbuechlin* te kennen en het gebruik van de recepten te plaatsen in de tijd. Al in het jaar van de eerste editie verscheen een piraatdruk bij Christian Egenolff in Frankfurt am Main waarbij indeling, paginering en zelfs de titelprent zijn overgenomen.⁷ Tot 1624 is het werk vrijwel ongewijzigd zes maal heruitgegeven,⁸ waarna er vervolgens tot 1701 nogmaals drie edities verschenen. In totaal zijn tien edities bekend.⁹ De verspreiding in het Duitse taalgebied is derhalve nauwelijks te overschatten. Gezien de frequentie van de opeenvolgende edities is de totale oplage vermoedelijk groot geweest. Hiernaast werden recepturen uit de eerste editie van het *Kunstbuechlin* gedurende de daaropvolgende jaren overgenomen in drukwerken en zelfs handschriften.¹⁰ Opmerkelijk is dat samenvattingen van de recepten voor het maken van inkt hun weg vonden in zogenaamde schrijfboeken.¹¹ De verspreiding van het werk in relatief veel edities en de overname van de inhoud in andere receptenboeken duiden op een grote behoefte onder schilders en ambachtslieden aan praktisch toepasbare recepten.

In het *Kunstbuechlin* zijn de meest

uiteenlopende aspecten op het gebied van alchemie, pigment- en verfbereiding, textielreiniging en metaalbewerking voor de eerste maal verenigd in een voor deze tijd omvangrijke gedrukte compilatie van circa 315 recepturen. Het samenbrengen van recepten in boeken was voorheen gescheiden naar toepassingsgebied, zoals verfstoffen voor de schilderkunst, verguldtechnieken, illuminatie op perkament, textielverven en metaalbewerking. Dat een dergelijk boek juist in Augsburg werd samengesteld is niet verwonderlijk. Augsburg gold in het begin van de 16de eeuw als een voornaam centrum van kunstnijverheidsbeoefening. Met een rijkdom aan grondstoffen en verwerkingsmethoden vormt het boek eerder een compendium dan een leerboek. Zonder grondige kennis van plantennamen en chemische processen waren de recepten slechts beperkt bruikbaar. Voorts ontbreken vaak opgaven van de benodigde hoeveelheden en mengverhoudingen. Proefondervindelijk moest men komen tot de juiste verhoudingen en samenstellingen.

Overigens is het tegenwoordig niet eenvoudig om de recepten na te maken. Behalve dat de mengverhoudingen onduidelijk zijn is de identificatie van de juiste grondstoffen niet altijd eenduidig. Zo bleek bijvoorbeeld dat het gebruik van aluin zich lastig laat reproduceren. Een poging van Ernst Striebel om zwarte verf te maken met galnoten, walnoten en aluin resulteerde in een bruinige kleur omdat het tegenwoordige aluin gereinigd is van alle ijzerbestanddelen die juist verantwoordelijk zijn voor de zwartheid van de verf.¹²

Met de publicatie van het *Kunstbuechlin* in de eerste helft van de 16de eeuw begon de gebundelde verspreiding van kunsttechnologische kennis, onafhankelijk van de afzonderlijke disciplines en ambachten. Dat gebeurde, zoals op veel gebieden, nog vanuit een middeleeuwse traditie en minder op

basis van nieuwe ervaringsfeiten. De belangrijkste vernieuwing van deze uitgave, die typerend is voor de Renaissance, is de demystificatie van de oude geheime werkplaatsboeken en van de alchemistische verhandelingen, waardoor een brede ontwikkeling van technologische kennis mogelijk werd.

De aanwezigheid van het *Kunstbuechlin* in de bibliotheek van het Rijksmuseum zal een impuls geven aan het kunsttechnologisch onderzoek aan het 'Center of Excellence' op het gebied van restauratietechnieken dat het museum in het samenwerkingsverband met de Universiteit van Amsterdam en het Instituut Collectie Nederland voor ogen staat. Na de digitale ontsluiting en een transcriptie van de tekst kunnen de recepten verder worden bestudeerd en toegepast. De resultaten zullen een beter inzicht geven in de toegepaste technieken en het gebruikte kleurenspectrum in de Duitse Renaissance.

NOTEN

- 1 'Het Receptuurboeken Fonds : verfrecepten voor de bibliotheek', *Het Rijksmuseum Fonds jaarverslag 2005*, pp. 10-11.
- 2 *Allerley Matkel und Flecken aus Gewandt (...) zu bringen*, Nürnberg 1532.
- 3 Ernst Striebel, 'Über das Färben von Holz, Horn und Bein. Das Augsburger Kunstbuechlin von 1535', *Restauro* 6 (2003), pp. 424-430. Het artikel in *Restauro* is een samenvatting van *Das Augsburger Kunstbuechlin von 1535, eine kunsttechnologische Quellenschrift der deutschen Renaissance*, Diploma Thesis TU München, 2002.
- 4 Heraclius, *De artibus et coloribus romanorum* (Hrsg. Albert Ilg), in *Quellenschriften für Kunstgeschichte*; Bd. iv, Wenen 1873 (Neue Ausgabe 1888); Erhard Brepohl, *Theophilus Presbyter und das mittelalterliche Kunsthandwerk. Gesamtausgabe der Schrift 'De diversis artibus'*, Keulen 1999.
- 5 *Rechter Gebrauch d'Alchimei*, [S.l.] 1931; *Drey schoner künstreicher buechlein*, Leipzig 1532. Laatstgenoemd boek brengt recepten samen uit de in hetzelfde jaar verschenen *Allerley Mackel und Flecken* en *Schreyberey*, Nürnberg. Zie voor een uitgebreide vergelijking en tabel: Schreiber, *op.cit.* (noot 3), pp. 424-425.
- 6 *Liber illuminatrum pro fundamentis auri et coloribus ac consensilibus collectus ex divesis*, Bayerische Staatsbibliothek München, cgm 821, 1500-1512, fol. 124 r bis 125 r.
- 7 Striebel, *op.cit.* (noot 3), p. 426.
- 8 Thomas Brachert, *Lexikon historischer Maltechniken*, München 2001, p. 283. Duitse uitgaven verschenen bij Heinrich Steiner, Augsburg, in 1535 en 1537, bij Christian Egenolff, Frankfurt am Main 1535, 1549, 1566, 1574, 1624.
- 9 Striebel, *op.cit.* (noot 3), p. 424. Striebel geeft echter geen jaren van uitgave in zijn artikel.
- 10 *Berliner Lappwerck*, handschrift Berliner Kupferstichkabinett; *Fränkischer Schreiber*, handschrift Doerner-Institut München; *Ein kostliches Buechlein von allen Farben und Künsten*, Augsburg [ca. 1540]. Zie Striebel, *op.cit.* (noot 3), p. 426 voor vergelijking van recepten voorkomend in *Berliner Lappwerck* en het *Kunstbuechlin*.
- 11 Franck, *Orthographia Deutsch*, 1540; Giovambattista Palatino, *Libro nuovo*, 1540; Valentin Boltz von Rufach, *Illuminirbuch*, 1549.
- 12 Striebel, *op.cit.* (noot 3), p. 429.